

**NASTAVA SRPSKOHRVATSKOG/
HRVATSKOSRPSKOG JEZIKA
U FUNKCIJI RAZVIJANJA
USMENOG I PISMENOG
IZRAŽAVANJA UČENIKA***
(u svjetlu Nacrta novog
nastavnog plana i programa¹)

STEVAN STEFANOVIĆ

Osnovna škola »Slaviša Vajner Čiča«,
Sarajevo

Stručni rad
Primljen: 12. decembra 1985.
Prihvaćen: 23. decembra 1985.

Sama činjenica da se svaka govorna i pisana komunikacija ostvaruje jezičkim sredstvima: leksičkim, gramatičkim i stilističkim, omogućuje i podrazumijeva povezivanje programskih sadržaja iz jezika i sadržaja iz kulture izražavanja.² Pa ipak, ni do danas u našoj sredini³ nisu pro-

(Ovo je saopštenje na XI kongresu slavista Jugoslavije, Sarajevo, oktobra 1985)

nađeni najracionalniji i najefikasniji putevi integracije i korelacije programskih sadržaja jezika i kulture izražavanja. Razlog ovakvom stanju leži u sljedećoj činjenici: nastavi jezika se u našoj republici najčešće pristupa sa tradicionalističkih pozicija. Prevladava formalizam, verbalizam i faktografija (u stilu: sve je važno i jao onome učeniku koji ne zna nastavak za treće lice jednine aorista, npr.). Takva nastava svakako ne može pomoći razvijanju jezičke kulture i izražajnih sposobnosti učenika, koji se stavlja u pasivan položaj usvajanja gramatičkog i pravopisnog gradiva i iscrpljuje u nepotrebnom učenju suhoparnih definicija, paradigmi i različitih, najčešće beskorisnih šema.

Takva tradicionalna nastava jezika razvija kod učenika jezički dogmatizam (što je, opet, pretpostavka za razvijanje dogmatskog mišljenja uopšte), naglašava kult pojedinačne jezičke činjenice i ne posmatra je-

* Saopštenje na XI kongresu slavista Jugoslavije (Sarajevo, oktobar 1985)

¹ *Nacrt nastavnog programa za osnovno vaspitanje i obrazovanje*, Republički zavod za unapređivanje vaspitno-obrazovnog rada, Sarajevo, maj 1984. god.

² U radu će biti upotrebljavani oni termini koji su korišteni i u Nacrtu. Tako će termin *kultura izražavanja* biti umjesto termina *izražavanje i stvaranje* (za koji su se opredijelili u SR Hrvatskoj), ili *usmeno i pismeno izražavanje* (u SR Srbiji). Iz istih razloga se odlučujem za termine *ortoeipija* i *ortografija* umjesto *pravogovor* i *pravopis*.

³ Svoje izlaganje gotovo u cjelini baziram na stanju u SR Bosni i Hercegovini, jer mi je situacija u njoj najbolje poznata.

zička fakta u sistemu. Kao takva ne razvija lingvističko mišljenje, ne insistira na razvijanju sposobnosti uočavanja i tumačenja određenih jezičkih zakonitosti i pojava, načina na koji funkcionise jezički sistem kao najsplošniji instrument mišljenja i sporazumijevanja.

Pa i pored toga ni posljednji, trenutno važeći Nastavni plan i program za osnovnu školu⁴ ne napušta normativno-gramatički koncept nastave jezika, što je svojevrsni anahronizam i u odnosu na stanje u savremenoj lingvistici i serbokroaticistici, a i u lingvodidaktici.

Sa ovakvim programom došli su i »adekvatni« udžbenici, adaptirani i prepravljani, a u sve se sasvim dobro uklopila i praksa, u kojoj inače caruje tradicionalizam i sve se kreće usko u granicama proučavanja gramatičkih kategorija i gramatičkih normi, pa je sve to skupa razlog da se konstatuje kako je ovakva nastava maternjeg jezika krajnje formalizirana i simplificirana⁵.

Zahtjevi moderne didaktičko-metodičke teorije nastave jezika u svijetu i kod nas (prvenstveno ovdje mislim na stanje u SR Hrvatskoj gdje se već dugi niz godina provodi organizovan rad na stvaranju didaktičkih standarda, osmišljavanju savremene koncepcije nastave jezika i književnosti, kao i koncepcije savremenog udžbenika, uz permanentno praćenje stanja u svjetskoj lingvodidaktici i savremenoj lingvistici, te serbokroaticistici⁶. Sve je ovo postignuto zahvaljujući tome što je stvorena široka i kvalitetna stručna baza, čega u našoj sredini nema (nedostatak novca najprije, a zatim i neki drugi momenti snose krivicu što regionalni zavodi zajedno sa Republičkim zavodom za unapređivanje vaspitno-obrazovnog rada pate od hroničnog nedostatka kadrova, ne samo za naš predmet, već i za sve ostale osnovno i srednjološke predmete) za funkcionalno-strukturalnim pristupom nastavi jezika, tj. za takvim učenjem gramatike koje će biti u funkciji istinskog razvijanja komunikativnih sposobnosti učenika, odnosno takvim konceptom nastave u kojoj će učenik biti aktivni sudionik i podstaknut da sam rasuđuje, uočava, analizira i zaključuje, a ne samo nijemi *konzument* gomile vrlo često irrelevantnih jezičkih činjenica, podataka, pojava i zakonitosti — nisu imali željenog odjeka u bosanskohercegovačkoj sredini.

Polazeći od ovakvih zahtjeva moderne lingvodidaktike (ali i pedagogije, psihologije, sociologije itd.), a vodeći računa i o dostignućima savremene lingvističke nauke i serbokroaticistike ponuđeni Nacrt nastav-

⁴ *Nastavni plan i program za osnovno obrazovanje i vaspitanje*, Republički prosvjetno-pedagoški zavod, Sarajevo 1980. godine.

⁵ Pozivam se ovdje na mišljenje dr Ive Pranjkovića iznijeto u njegovom radu pod naslovom *Sintaksa u savremenoj nastavi*, *Savremena metodika nastave hrvatskog ili srpskog jezika*, Školska knjiga, Zagreb 1981, broj 1, str. 33.

⁶ Uz neke druge časopise pomenuo bih ovdje *Savremenu metodiku nastave hrvatskog ili srpskog jezika*, časopis koji već dugi niz godina izdaje Školska knjiga iz Zagreba i u kojem se objavljuju vrlo korisni radovi iz savremene lingvodidaktike a i druge vrlo važne informacije iz metodike i uopšte iz lingvistike. Koliko je meni poznato u našoj sredini trenutno ne izlazi ni jedan časopis vezan za metodiku nastave jezika. Problem i ovdje, kao i u mnogim drugim prilikama, leži u nedostatku novca.

nog plana i programa za osnovno vaspitanje i obrazovanje (rađen u korelaciji sa Nacrtom nastavnog programa zajedničkih vaspitno-obrazovnih osnova za srednje usmjereno obrazovanje i vaspitanje⁷) nudi jedan kvalifikativno drugačiji koncept nastave jezika, a u vezi s tim i drugačiji odnos prema kulturi izražavanja u smislu njihove funkcionalnije povezanosti. U Nacrtu programa za jezik polazi se od stanovišta da se bez poznavanja ali i primjene leksičke, gramatičke, ortoepske, ortografske i stilističke norme, znači takve norme koja je u funkciji izražavanja, ne može govoriti o kulturi govorenja i pisanja, pa se u vezi s tim programski cjelina pod naslovom J E Z I K sastoji iz sljedeće četiri discipline: *Rječnik i stil, Gramatika, Ortoepija i Ortografija*.

Sama disciplina *Rječnik i stil*, inače kompletna preuzeta iz Zajedničkih programskih jezgara, ovako osmišljena i naznačena može se smatrati novinom u našoj sredini, mada se ne može reći da je novina u nastavnoj praksi uopšte. Mnogi su autori i ranije postavljali zahtjev za ovakvim leksičkim vježbanjima koja imaju za cilj bogaćenje rječnika, a sa mrim tim i izražajnih mogućnosti učenika osnovnoškolskog uzrasta⁸. Ne može se reći da leksičkih vježbanja nije bilo i u našim udžbenicima jezika, kao i u čitankama, ali su ta vježbanja bila bez nekog posebnog sistema i plana, a i nisu bila posebno njegovana.

U Nacrtu su polazeći sa stanovišta moderne lingvistike ponuđene sljedeće vježbe: *leksičko-semantičke, leksičko-gramatičke i leksičko-stilističke*. Tako se učenik još na najmlađem uzrastu susreće sa tvorbenim mogućnostima, a samim tim i leksičkim potencijalom svoga jezika. U drugom razredu se, npr., sreće sa riječima za imenovanje otvorenog i zatvorenog prostora, u trećem, opet, sa umanjenicama i uvećanicama, kao i semantičkim grupama riječi, a u petom razredu sa riječima za imenovanje pripadnosti mjestu, kraju, zemlji i narodu. Poštujući do kraja načelo kontinuiteta i vertikalnog slijeda u osmom se razredu govori o frazeologizmima, poetizmima, žargonizmima i neologizmima.

Da podsjetim da su tvorba i tvorbene mogućnosti našega jezika do sada rađene tek u VIII razredu i da praktično takvo zakašnjelo učenje nikako nije bilo u funkciji bogaćenja rječnika, već je bilo primjer formaliziranja nastave i svodilo se na neracionalno memorisanje tipa: po načinu tvorbe riječi se dijele na *proste* i *složene*; proste, opet, mogu biti *osnovne* i *izvedene*, a *složenice* prave i nepravne; *porodicu riječi* čini skup riječi koje su po tvorbi srodne; nastavnici za izvođenje su ti, ti i ti i tako u beskraj.

⁷ Nacrt nastavnog programa zajedničkih vaspitno-obrazovnih osnova za srednje usmjereno obrazovanje i vaspitanje, Republički zavod za unapređivanje vaspitno-obrazovnog rada, Sarajevo, maja 1984. godine.

⁸ Navešću ovdje samo dvojicu autora koji su se nešto više bavili ovom oblašću. To su dr Dragutin Rosandić (vidi npr. knjigu *Pismene vježbe u nastavi hrvatskog jezika*, Školske novine, Zagreb, broj 10, 1969) i dr Milija Nikolić (vidi npr. njegovu knjigu *U svetu znakova*, Radnički univerzitet »Radivoj Čipranov«, Novi Sad 1980.)

Ne treba nas onda nikako čuditi što učenik sva ta pusta fakta odlično zna, a leksik mu je i dalje na onom stupnju na kojem je bio i prije toga.

Preko ovako koncipiranog *Rječnika i stila* uspostavljena je veza između gramatičkog i stilskog nivoa, kao i oba ova nivoa sa nastavom kulture izražavanja. Tako se, npr., imenica posmatra kao *morfološka kategorija* (zajednička, vlastita, zbirna i gradivna imenica), ali i kao *morfostilistička* (imenice subjektivne ocjene: momčić-momčina-momčuljak-momčetina itd.). Ili, pak, atribut kao sintaksička kategorija (u nastavi gramatike u IV razredu, mada se sa osnovnim, najjednostavnijim primjerima atribuiranja učenik sreće već u III razredu) onda kada se upoznaje i sa pridjevom kao morfološkom kategorijom) i atribut kao stilistička kategorija — njegova ekspresivna obojenost (potrebno je, naravno, davati takve naporedne primjere kojima će učenik uočavati da je u jednim atribut stilski neobilježen, a u drugima, pak, stilski obilježen).

I još jedan primjer: Nabranjanje riječi, izraza i rečenica s veznicama i bez njih posmatra se i na sintaksičkom planu (u sedmom razredu u okviru obrade složene rečenice), i na ortoepskom, i na ortografskom, i na stilskom (»stilska funkcija nabranjanja riječi, izraza i rečenica /s veznicama i bez njih/<), tj. u funkcionalnom jedinstvu različitih nivoa⁹.

O ostvarenom funkcionalnom jedinstvu različitih jezičkih nivoa, kao zahtjevu savremene lingvistike, još par riječi. Povezanost morfološkog sa fonetskim, ortoepskim i ortografskim nivoom očituje se npr. prilikom obrade padeža ili, pak, glagolskih oblika. Tako se I i II palatalizacija uočava uz dativ, vokativ i lokativ, jotovanje uz instrumental jednine, ali i uz neke glagolske oblike i komparativ pridjeva, gubljenje suglasnika uz padeže množine itd. (na ovaj je način uspostavljena korelacija između fonetskog i morfološkog nivoa). Nastava morfologije povezuje se dalje sa nastavom ortoepije i ortografije. Tako je izgovor riječi s obzirom na glasovne pojave u deklinaciji i konjugaciji — ortoepski nivo, a pravopisna pravila u vezi s glasovnim promjenama u deklinaciji i konjugaciji — ortografski nivo¹⁰.

U nastavi akcentologije, ovako koncipiranoj i ponuđenoj, ostvareno je u potpunosti načelo kontinuiteta i vertikalnog slijeda, a poveza-

⁹ Ovakvo cjelovito sagledavanje određenog jezičkog fenomena nije bilo prisutno ni u programima, a samim tim ni u udžbenicima za osnovnu školu. Tako se, npr., o nabranjanju riječi na sintaksičkom planu govori u udžbeniku za VI razred, a o stilskoj funkciji takvog postupka tek u udžbeniku za VIII razred. Na taj je način učenje određene definicije postalo samo sebi svrha.

¹⁰ U trenutku važećem nastavnom programu palatalizacija se pominje u V razredu, dok se ostale glasovne promjene i ne pominju sve do VIII razreda, kada treba izvršiti »sistematizaciju i proširivanje znanja« (str. 58. Nastavnog plana i programa za osnovno obrazovanje i vaspitanje, Sarajevo 1980). Nije jasno o kakvom je znanju riječ ako u prethodnim razredima ne govorimo o glasovnim promjenama (osim o palatalizaciji)

nošću gramatičkog i ortoepskog nivoa ova se nastava prvi puta istinski stavlja u funkciju nastave izražavanja¹¹.

Tako se već u trećem razredu učenik upoznaje sa *naglašenim i nenaglašenim slogovima u riječi*, u četvrtom sa *akcentovanim i neakcentovanim riječima* — u okviru gramatike (osnovni pojmovi iz akcentologije), i njihovim izgovorom — u okviru ortoepije; u petom se sreće sa *neakcentovanim riječima — enklitikama i proklitikama*, u šestom sa *dugim i kratkim naglašenim slogovima* (u ortoepiji je izgovor ovih slogova), u sedmom razredu učenik uočava *razliku između silaznih i uzlaznih akcenata*, da bi u osmom saznao *o osnovnim zakonitostima srpskohrvatske/hrvatskosrpske akcentuacije* (vrste akcenata, mjesto pojedinog akcenta u riječi, itd.).

U praktičnoj realizaciji ponuđenih sadržaja iz akcentologije biće vrlo bitno ortoepska vježbanja povezati sa čitanjem i recitovanjem (za svaki razred su predviđeni i posebni časovi čitanja) u okviru nastave književnosti, kako bi ovaj dio rada sa učenicima bio što više u funkciji kultiviziranja njihovog govornog izraza. Pogotovo će to biti važno za one dijelove sh./hs. jezičke teritorije u kojima postoji bitnije odstupanje od standardne prozidijske norme.

Povezivanje nastave jezika sa kulturom izražavanja ostvareno je preko dijela te cjeline pod naslovom *Sredstva izražavanja*. Sredstva izražavanja u sebe integrišu rad na leksici — *leksička sredstva* (u okviru *Rječnika i stila*), rad na upoznavanju gramatičkih pojmova i gramatičkih struktura — *gramatička sredstva* (u okviru *Gramatike*), kao i steknute sposobnosti organizovanja iskaza, logičkog povezivanja rečenica unutar cjeline iskaza, ili, pak, razvijanje osjećanja za ekspresivnost riječi — *stilska sredstva* (opet u okviru *Rječnika i stila*).

Tako, npr., u prvom razredu izjavne, upitne i usklične rečenice nakon usvajanja u gramatici svoj puni i pravi smisao dobivaju tek kad ih djeca upotrijebe u vlastitom pričanju događaja. Od leksičkih sredstava iz *Rječnika i stila* se u dječijem govoru osmišljavaju riječi za imenovanje osobina predmeta opisivanja: boje, oblika, veličine. U II razredu usmeno i pismeno izražavanje dobiva nove elemente: potvrdnu i odričnu rečenicu i riječi za imenovanje otvorenog i zatvorenog prostora. U IV, opet, to su riječi subjektivne ocjene, priloške odredbe (stilistička i gramatička sredstva) i riječi za imenovanje osjećanja, kretanja, zvukova i šumova (leksička sredstva). U VI razredu obogaćivanje učenikovog izraza treba donijeti složena rečenica, glagolska vremena i načini (kao gramatička i stilistička sredstva), kao i stilski obilježene riječi i izrazi i riječi za imenovanje svojstava ljudskog glasa i mimike (leksička i stilistička sredstva). U osmom razredu, da na kraju i to kažem, nov momenat bi trebalo da bude višestrukosložena rečenica (kao logi-

¹¹ Zanimljivo je da se u posljednjem nastavnom programu uopšte ne pominju akcenti. Nije mi jasno šta je razlog ovakvom postupku. Jesu li, možda, sastavljači programa smatrali da je djeci iz bh. jezičke sredine nastava akcentologije suvišna?!

čan rezime rada na rečenici, započet već negdje u I razredu), ali i frazeologizmi, poetizmi, žargonizmi i neologizmi (leksička sredstva) itd.

Samo na ovaj način nastava gramatike može imati svoj smisao, tj. kada se teorijski usvojeno i funkcionalno osmisli. Samo se na taj način može izbjeći tzv. gramatiziranje, jer, kako je poznato »nastava gramatike i pravopisa koja bi ostala na razini teoretskog usvajanja znanja, tj. na razini reproduciranja jezičnih zakonitosti, ne bi postigla pravi smisao. Usvojene spoznaje o jeziku, tj. spoznaje o gramatičkom i leksičkom ustrojstvu jezika, treba dovesti do razine primjene, stvaralačke primjene i preoblike. Svrhovita je ona nastava jezika koja utječe na razvijanje učenikova govornog i pismenog izražavanja, koja razvija umijeća i navike«¹².

I da na koncu ovoga izlaganja kažem još nešto što nije u direktnoj vezi sa postavljenom temom, ali je vrlo bitno. Nastavni program, naime, koliko god bio kvalitetan, savremen i prilagođen uslovima jednog školskog sistema, samo je prva faza u osmišljavanju savremene nastave. Drugu, daleko bitniju fazu čini tzv. didaktičko-metodička oprema programa, zapravo ono što mora pratiti jedan program ako nam je stalo do toga da nam mladi ne uđu nepismeni u naredni vijek, za koji upućeniji kažu da će biti era kompjutera i nove, daleko više tehnologije. Tu didaktičko-metodičku opremu programa čine:

1. *Valjani, savremeno koncipirani udžbenici za učenike.* Do takvih udžbenika možemo doći tek ako ovaj prestane biti produkt entuzijazma pojedinca i postane proizvod određenog tima stručnjaka — profesora fakulteta — lingvisti i metodičara, kao i vrsnih praktičara — nastavnika koji rade u školi.

2. *Priručnici za nastavnike,*

3. *Radne bilježnice za učenike,*

a u vezi s tim treba intenzivno raditi na planskom kolektivnom usavršavanju nastavnika. Zalud nam i odlični udžbenici i dobre radne bilježnice i priručnici za nastavnike ako nemamo dobre, metodički i stručno osposobljene nastavnike. Ako se ne bude radilo na njihovom stalnom usavršavanju, na permanentnom praćenju dostignuća iz savremene lingvistike i lingvodidaktike kod nas i u svijetu, rezultati će nam i dalje biti nezadovoljavajući. Najveći teret u ovome poslu trebalo bi da ponesu katedre sa srpskohrvatsko/hrvatskosrpski jezik i metodiku nastave pri Filozofskom fakultetu i pedagoškim akademijama, kao i Republički zavod zajedno sa regionalnim zavodima za unapređivanje vaspitno-obrazovnog rada.

¹² Dragutin Rosandić, *Metodičke osnove savremene nastave hrvatskog ili srpskog jezika i književnosti u srednjoj školi*, Školska knjiga, Zagreb 1981, str. 17.